

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

129:1. 2009

Ett generalangrepp på den kritiska historieforskningen

En kommentar till Bengt Gustafsson

Av Ola Tunander*

Förre överbefälhavaren general Bengt Gustafsson har i *Historisk tidskrift* gått till angrepp på min skrift *Spelet under ytan*.¹ Märkligt nog nämner han inte det centrala temat för skriften med ett enda ord. I Gustafssons kommentar finns ingenting om den tekniska bevisningen och inte ens ett försök att beröra de frågor som är avgörande för denna diskussion. Han angriper tre svenska professorer från projektet Sverige under kalla kriget (SUKK) för att ha godkänt publiceringen av skriften. Gustafsson upprörs över att min tidigare bok *The secret war against Sweden*² har kommit att spela en icke oväsentlig roll för den stora danska regeringsutnämnda utredningen om det kalla krigets historia³ och för den finska kallakrigshistorien.⁴ Författarna till de finska, danska och norska verken om det kalla kriget, överste och docent Pekka Visuri, seniorforskare Frede P. Jensen och flaggkommendör Jacob Børresen, har dessutom skrivit förord till min senaste skrift *Spelet under ytan*. Det har föranlett Gustafsson att argumentera för ”en uppstramning av den akademiska världen i de tre berörda nordiska länderna” (s. 490). Gustafsson öppnar med ett generalangrepp på nordisk historieforskning.

Jag får erkänna att jag blir matt av alla missvisande påståenden, anklagelser och fel som Bengt Gustafsson lägger fram i sin artikel. Enligt Gustafsson har jag en ”teori” om att svenska amiraler skulle ha känt till på förhand att det

---

* Forskningsprofessor vid International Peace Research Institute, Oslo.

1. Bengt Gustafsson, 2008, ”Kommentarer efter genomläsning av Ola Tunanders *Spelet under ytan*”, *Historisk tidskrift*, 128:3 (2008) s. 489–502; Ola Tunander, *Spelet under ytan: teknisk bevisning i nationalitetsfrågan för ubåtsoperationen mot Sverige*, Forskningsprogrammet Sverige under kalla kriget, 16 (Göteborg 2007).

2. Ola Tunander, *The secret war against Sweden: US and British submarine deception and political control in the 1980s* (London & New York 2004). Denna bok publicerades i Frank Cass' marinhistoriska serie och utgör en radikal omarbetning av min tidigare svenska bok *Härsfjärden: det hemliga ubåtskriget mot Sverige* (Stockholm 2001).

3. *Danmark under den kolde krig*, 1–4: Den säkerhetspolitiska situation 1945–1991, Dansk Institut for Internationale Studier (Köpenhamn 2005). Ubåtsfrågan tas upp i samband med Reaganadministrationens operationer för psykologisk krigföring i band 3.

4. Pekka Visuri, *Suomi kylmässä sodassa* (Helsingfors 2006).

var kränkande amerikanska ubåtar, och att dessa amiraler sedan har släppt ut ubåtarna genom att beordra eldförbud. "Det är ingen ringa anklagelse", skriver Gustafsson (s. 490). Men vad jag har gjort är att hänvisa till uttalanden från den tidigare amerikanske försvarsministern Caspar Weinberger och den tidigare brittiske marinministern Sir Keith Speed som säger att dessa inträngningar på svenskt vatten alltid föregicks av konsultationer "navy-to-navy"; mellan representanter för den svenska marinen och representanter för den amerikanska och brittiska marinen.⁵ Jag uttalar mig inte om vilka amiraler på svensk sida som Weinberger och Speed här talar om, men jag skriver samtidigt att händelseförloppet, bland annat i samband med Hårsfjärdshändelserna med ett antal eldförbud och en restriktiv användning av sjunkbomber, blir mycket lättare att förklara om vi utgår från att vissa bestämda svenska amiraler har varit införstådda med dessa konsultationer.

Weinberger berättade i mars 2000 för det svenska tv-programmet *Strip-tease* att man från amerikansk sida gick in med ubåtar och testade det svenska kustförsvaret – i svenska inre vatten där detta försvar var beläget – både "ofta" och "regelbundet" efter "navy-to-navy"-konsultationer. Han förklarade att:

It was part of a routine regular scheduled series of defense testing that NATO did and indeed had to do to be responsible and liable [...]. [S]ubmarines can get in where they are not wanted, and that is exactly why we made this defensive testing and these defensive maneuvers to assure that they would not be able to do that without being detected. [The 1981 Whiskey class] submarine was in Swedish waters. It went aground in an area where it could not be denied that it was in Swedish waters. It was quite visible to everybody, and it was exactly the kind of thing that NATO was trying to test the defenses to not permit it to happen. It was very much in Sweden's interest that that would not happen. [...] The point was that it was necessary to test frequently the capabilities of all countries, not only in the Baltic [Sea] – which is very strategic, of course – but in the Mediterranean and Asiatic waters. [...] [In Sweden the defenses were tested enough frequently] to comply with the military requirements for making sure that they were up to date. We would know when the Soviets required a new kind of submarine. We would then have to see if our defenses were adequate against that. And all this was done on a regular basis, and on an agreed upon basis.⁶

5. Intervju med Caspar Weinberger, *Strip-tease*, SVT 2, 7/3 2000; intervju med Keith Speed, *Strip-tease*, SVT 2, 11/4 2000.

6. Weinberger, SVT 2, 7/3 2000.

Speed tillade:

If something happens like the "Whiskey on the Rocks", it wouldn't be a very good idea to have a British submarine to make an exercise ten days after the "Whiskey on the Rocks" in 1981. It would have been politically sensitive. Let's relax. Perhaps think about it in a few months time [...]. We would not necessarily say that we would be precisely here, because if we told them that, and if we were trying to probe or test your defences, it wouldn't have been very sensible neither from your point of view nor from ours.⁷

Med andra ord: det skulle inte vara något test på svenskt försvar, inget test på svensk förmåga och vilja, om svenska officerare – lokala befälhavare och regionala förbands stabsfunktioner – visste på förhand vad som skulle ske.

För både Speed och Weinberger handlar det om tester/övningar som deltagarna inte var informerade om, och när den svenske chefen för Örlogsbas Ost, amiral Christer Kierkegaard, skriver just detta om Operation Notvarp är det intressant. Enligt Kierkegaard övade man "ubåtsskydd med begränsad informationsspridning till deltagare och till berörda regionala förbands stabsfunktioner".⁸ Gustafsson skriver att jag här använder ett "nytt citat", och att jag undanhåller att det handlar om Operation Notvarp (s. 491f.). Jag har inte undanhållit någonting. Jag har skrivit om detta uttalande förr och under rubriken "Operation Notvarp".⁹ En elementär källgranskning hade varit på sin plats. Det intressanta är att Operation Notvarp – som har beskrivits som en sovjetisk "ubåtsfälla",¹⁰ en skarp operation – beskrivs av den person som höll i marinstabens orientering i frågan, Christer Kierkegaard, som en ubåtsjaktövning som deltagare och regionala staber inte var informerade om. Också den samtidigt pågående ubåtsjakten vid utloppet från Stockholm (strax norr om området för Operation Notvarp) beskrevs av Kierkegaards krigsdagbok som en övning, medan deltagarna trodde att det var en skarp operation. Bengt Gustafsson menar att Kierkegaard måste ha menat något annat med sitt uttalande. Kanske det. Jag utgår bara från vad han skriver, och det är klart att om ubåtarna var här som "en test på vår förmåga/vilja", som amiral Bror

7. Speed, SVT 2, 11/4 2000.

8. Konteramiral Christer Kierkegaard, kommandörkapten Lars Erik Hoff & kommandörkapten Rolf Blomquist, "Härsfjärdsincidenten 1982 – Erfarenheter och reflektioner i ett snart 10-årigt perspektiv", PM, 27/12 1990 (privat arkiv).

9. Tunander (2001) s. 36; Tunander (2004) s. 26.

10. Christer Larsson, "Den stora ubåtsfällan", *Ny teknik*, nr 21, 1987.

Stefenson sade i ett möte med statsministern strax efter Hårsfjärdsjakten,¹¹ och som Caspar Weinberger och Keith Speed har framhävt, då kan man inte informera lokala befälhavare och regionala staber om saken. Här ligger naturligtvis inget bevis, men Kierkegaards uttalande är intressant därför att det stämmer med så mycket annat. Ytterligare stöd för denna tanke är att det så kallade betet för Operation Notvarp,¹² de amerikanska fartyg som skulle locka till sig sovjetiska ubåtar, hade lämnat svensk skärgård redan tre dagar innan "ubåtsfällan" gillrades.¹³ Tanken att Operation Notvarp skulle ha handlat om jakt på sovjetiska ubåtar som lockats in av de amerikanska fartygen stämmer inte rent tidsmässigt. Och om det var en "övning", som Kierkegaard skriver, som deltagarna trodde var en skarp operation, vems främmande undervattensfarkost var det i så fall man övade sig på?

Samma oförmåga att läsa innantill gäller Gustafssons citat från Henry Kissinger och Pierre Schori. Jag har aldrig hävdat att Schori skulle ha trott att det handlat om en amerikansk ubåt eller att han skulle vara en del av en "konspiration", för att använda Gustafssons ord. Enligt ÖB Lennart Ljungs dagbok skulle Henry Kissinger ha sagt till Pierre Schori, att "[d]et var smart gjort av den svenska regeringen att släppa ut ubåten på sätt som skett".¹⁴ Gustafsson hävdar (s. 491) att Kissinger uppenbarligen refererar till ett västtyskt rykte om att en sovjetisk ubåt skulle ha släppts ut, men det finns ingenting i Ljungs text som tyder på det. Tvärtom redovisar Schori sitt samtal från USA, där Kissinger själv tagit upp saken (medan UD:s polchef Lennart Eckerberg redovisar intrycket från bl.a. Västtyskland). Den fråga man måste ställa sig är i stället följande: Är det troligt att Kissinger skulle ha funnit det "smart" av svenskarna att släppa ut en sovjetisk ubåt? Hade inte Kissinger snarare föredragit att en sovjetisk ubåt kunde ställas vid skampålen på samma sätt som skett året innan? Om det däremot handlade om ett amerikanskt "test på vår förmåga/vilja" (där svenskarna först angriper ubåten för att sedan låta den passera ut för att rädda USA:s och inte Sovjetunionens ansikte) blir Kissingers uttalande mer begripligt. I detta citat ligger naturligtvis inget bevis, och det är inte del i någon bevisning, men det är ett av flera uttalanden som stödjer

11. Anteckningar gjorda av Olof Palmes statssekreterare Ulf Larsson ang. mötet om ubåtsjakten i Hårsfjärden mellan ÖB och försvarsstabschef samt stats-, utrikes- och försvarsminister den 21 oktober 1982 (privat arkiv).

12. Larsson, *Ny teknik* 1987.

13. Tunander (2004) s. 16–27.

14. General Lennart Ljungs dagbok 1978–1986, (renskriven och handskriven version), 10/1 1983, Krigsarkivet (KrA).

tanken på en västlig operation. Man kan fråga sig varför Bengt Gustafsson inte i stället citerar den förre chefen för den brittiska militära underrättelsetjänsten Sir John Walker som sade till Associated Press att "NATO wanted to test Swedish antisubmarine forces":

If you were going to operate inside the Stockholm archipelago, you wanted to make sure that the Swedes would not attack you with torpedoes [...]. [NATO was] allowed a certain amount of intrusions during a given period.¹⁵

Den förre finske presidenten Mauno Koivisto hänvisar till den sovjetiske ledaren Jurij Andropov som 1983, enligt Koivisto,

bad mig förmedla beskedet till svenskarna att Sovjetunionen bad dem sänka varje ubåt de kunde upptäcka i de egna vattnen. När jag ett par månader senare berättade detta för Palme i samband med världsmästerskapstävlingarna i friidrott i Helsingfors [i augusti 1983] såg han vresig ut och sade ingenting.¹⁶

Andropov pekade här på en ytterst känslig sak: Varför alla dessa begränsade sjunkbombsinsatser och eldförbud som "verksam kan ha bidragit till att ubåten(arna) undkom", för att citera marinens egen utredning.¹⁷ Andropov tyckte säga: dessa ubåtar är inte våra och era amiraler vet det, därför att deras restriktiva vapeninsats ger ubåtarna möjlighet att komma undan. Från slutet av augusti 1983 måste Olof Palme ha förstått att de kränkande ubåtarna knappast var sovjetiska, och den socialdemokratiska regeringen kom fortsättningsvis aldrig att peka ut Sovjetunionen som ansvarigt för kränkningarna, trots att bland andra försvarsstabschefen Bror Stefenson (men inte ÖB Lennart Ljung) vid denna tid förordade ett sådant utpekande.¹⁸ Dåvarande försvarsministern Anders Thunborg skrev senare att det var "ohållbart att peka ut Sovjetunionen".¹⁹ Bengt Gustafsson fäster till synes större tilltro till

15. Intervju med John Walker, Associated Press, kl. 8.38, 7/3 2000.

16. Mauno Koivisto, "Ubåtshysterin orsakade mig plåga", *Svenska Dagbladet (SvD)*, 3/9 2008. Koivisto tog sedan upp saken offentligt; se Sven Svensson, "Mauno Koivisto på tvådagarsbesök: tiger om framtiden", *Dagens Nyheter (DN)*, 21/10 1986.

17. Konteramiral Gunnar Grandin (ordförande) & överste Sven-Åke Adler (vice ordförande) för Chefen för Marinen, "Granskning av ubåtsjaktverksamheten mot bakgrund av händelserna i Stockholms skärgård", 3/12 1982, Försvarsdepartementet, s. 24f.

18. Lennart Ljungs dagbok, 1/9 1983, KrA.

19. Anders Thunborg, "Ohållbart att peka ut Sovjetunionen", *DN*, 6/5 2001.

Bror Stefensons redogörelse för eldförbud och sjunkbombsinsatser och skriver att "faktum är att ordern om eldförbud under mörker fortfarande gällde" natten till den 14 oktober, men Gustafsson säger inget om att den inte gällde natten före och inte heller nätterna därefter (s. 495). Det var ett par amiraler som hela tiden sökte begränsa vapeninsatsen, medan Chefen Stockholms kustartilleri Lars Hansson och Milochefen Bengt Leander liksom ÖB Lennart Ljung och statsminister Olof Palme förordade eldtillstånd. Av de senare är det bara Hansson som är vid liv, och han har skrivit förord till skrifterna *Spelet under ytan* och *The secret war against Sweden*. Gustafsson bör ställa sig en fråga: Varför är det samma amiraler som sökte begränsa vapeninsatsen mot ubåtarna som sedan hävdar att de var sovjetiska? När det gäller Gustafssons övriga redogörelse har han här blandat samman händelserna på kvällen den 13 oktober med föregående kväll (s. 494).

Bengt Gustafsson anser sig "ha väl på fötterna" när han "hävdar att det i allt väsentligt var sovjetiska specialenheter som var här". Men det enda han för fram som stöd för sin tes är ett sovjetiskt beslut om att upprätta marina specialstyrkor omkring 1970 och ett uttalande från den sovjetiske avhopparen Arkady Schevchenko, som säger att politbyrån 1970 tog ett beslut om ubåtsoperationer i svenska och norska vatten (något jag för övrigt också redovisar i min skrift).²⁰ Men vi vet inte i vilken utsträckning detta beslut kom att förverkligas, och vi vet inte om denna aktivitet kom att fortsätta även under 1980-talet. USA:s Office of Naval Intelligence (ONI), som kontinuerligt följde samtliga sovjetiska ubåtars rörelser,²¹ gav senatens försvarsutskott en årlig rapport om sovjetisk aktivitet i olika havsområden – i Medelhavet, Östersjön och så vidare. Men under 1980-talet finns ingenting nämnt om sovjetisk ubåtsaktivitet riktad mot Sverige i dessa rapporter.²² Varför? Det finns inget skäl att tro att ONI skulle ha utelämnat information om sovjetiska offensiva operationer, för dessa rapporter användes också för att legitimera mer pengar till den amerikanska marinen. *Det officiella Ryssland och amerikansk under-rättelsetjänst var eniga på en punkt: under 1980-talet var det ingen väsentlig sovjetisk ubåtsaktivitet i svenska vatten.*

20. Gustafsson (2008) s. 499, 501; Tunander (2007) s. 40.

21. Se t.ex. intervju med Weinberger, SVT 2, 7/3 2000. Se även Sherry Sontag & Christopher Drew with Annette Lawrence Drew, *Blind man's bluff: the untold story of American submarine espionage* (New York 1999).

22. Department of Defense, *Written statement of Director of Naval Intelligence: hearings before the Committee on Armed Services, House of Representatives, Seapower and Strategic and Critical Materials Subcommittee Title 1*. (Washington D.C., 1980–1989).

Samtidigt visar dokument och intervjuer bortom allt tvivel att det under 1980-talet var ubåtar längs den svenska kusten, men de kan i så fall inte i första hand ha varit sovjetiska. Eller för att citera dåvarande amerikanska försvarsministern William Perrys uttalande till den svenske försvarsministern Thage G. Peterson vid Hårsfjärden 1996: "om det är en ubåt behöver den ju inte vara rysk".²³

Vad gäller bevisningen för existensen av ubåtar blev jag ombedd av SUKK-projektet att fördjupa min argumentation i *Spelet under ytan*. Många svenska historiker är skeptiska till att det har varit några ubåtar i svenska vatten över huvud taget, och SUKK fann att jag inledningsvis inte hade lagt tillräcklig vikt vid detta problem. Efter allehanda "mink- och sillhistorier" har tilltron till marinens version varit lika med noll, och jag har tvingats visa att marinen trots allt, i mångt och mycket, har haft rätt. Marinen har tagit fram otvetydiga bevis för ubåtsaktivitet i svenska vatten. Historikernas problem har snarast varit det omvända till det Gustafsson reser.

Gustafsson skriver att jag misstänker att den amerikanska marinens specialstyrka Red Cell kan ha varit involverad. Red Cell spelade terrorister och testade beredskapen på amerikanska örlogsbaser. Men, skriver Gustafsson, Red Cell organiserades först 1984 och därför "kan enheten inte ha varit i Hårsfjärden 1982" (s. 495, 497). Men jag har aldrig hävdad att Red Cell har haft något som helst med operationerna i svenska vatten att göra. Det enda jag har sagt är att de olika SEAL-teamen redan från 1970-talet spelade ryssar på samma sätt som det senare Red Cell spelade terrorister. Det SEAL-team som var ansvarigt för Östersjön var SEAL Team 2, och jag nämner ett par officerare därifrån, Robert P. Schoultz och Joseph Maguire, som under tidigt 1980-tal båda har opererat i Östersjön från Eckernförde i Västtyskland. Maguire säger sig ha deltagit i inträngningsövningar i Västtyskland samt i mycket hemliga operationer som han inte kan tala om. Han blev därefter chef för SEAL Team 2 och senare amiral och chef för hela US Navy SEALs. Schoultz var 1981–1982 i Eckernförde och var operationsofficer för SEAL Team 2 under stor del av 1980-talet. Jag hänvisar också till en annan tidigare officer i SEAL Team 2, Gary Stubblefield, som säger sig ha deltagit i smarta inträngningsövningar i NATO-området under tidigt 1980-tal.²⁴ Gustafsson påpekar att Stubblefield några rader längre ner skriver om Karibien, vilket inte är detsamma som Östersjön. Nej, visst, men Karibien tillhör heller inte

23. Thage G. Peterson, *Resan mot Mars: anteckningar och minnen* (Stockholm 1999) s. 557.

24. Tunander (2007) s. 205–207.

NATO-området. Gustafsson skriver att jag ”använder valda delar av texten i min bevisföring” (s. 498). Jag har över huvud taget inte talat om några bevis i detta sammanhang, men uttalandena från centrala SEAL-officerare om in-trängningsövningar i NATO-området är fortfarande intressanta, därför att de svarar mot vad Caspar Weinberger sade i svensk tv år 2000.

Jag skrev i *Spelet under ytan* om ett silverfärgat periskop som, enligt en bilaga till den Marina analysgruppens rapport, observerades vid Kastellholmen intill de besökande amerikanska fartygen den 26 september 1982, strax innan Hårsfjärdsjakten. Flera observatörer skall ha sett periskopet och de gjorde en detaljerad teckning. Eftersom det var en tydlig observation av ett litet ubåtstorn längre ut vid Lidingö, en kontakt från en polisbåt och en passage av metalliskt undervattensföremål vid Vaxholm, beskrevs ubåten, i samband med Ubåtsskyddskommissionens presskonferens, av ordförande Sven Andersson, som ”mycket säker”.²⁵ Denna uppfattning måste han rimligen ha fått från kommissionens militära expert Bror Stefenson eller från Emil Svensson och Analysgruppens rapport. Anderssons ord fick SVT:s Aktuellt att ”toppa” med denna nyhet och visa bilder från området utanför Kastellholmen med kommentaren: ”Strömmen mitt i Stockholm. Här fanns sovjetiska ubåtar.” SVT:s Rapport sade att det var ”med stor sannolikhet bekräftat att sovjetiska farkoster fanns här [...] intill Kastellholmen mitt i centrum av landets huvudstad”.²⁶ Men är detta rimligt? I *Spelet under ytan* skrev jag att ”det är fullständigt absurt att tänka sig att en sovjetisk minifarkost skulle ha demonstrerat ett silverfärgat periskop för nyfikna svenskar mitt bland de amerikanska fartygen på Stockholms Ström”. Men om vi, som Sven Andersson, ”utgår från att observationen av periskopet är korrekt (och rimligen också ubåtstornet) är det naturligt att tänka sig att farkosten var amerikansk, och att den t.ex. hade släppts ut från [ett av de amerikanska fartygen]”.²⁷ Naturligtvis måste man alltid vara försiktig med vad folk säger sig ha sett, men flera tydliga ubåtskontakter i Stockholm i samband med det amerikanska örlogsbesöket kan tyda på att det var en liten ubåt och att den tillhörde något av de amerikanska fartygen. Keith Speed talade i detta sammanhang om brittiska ”penetration dive exercises. Can submarines actually get in and almost surface in the Stockholm harbour? Not quite, but that sort of things. How far could we get without you being aware of it?”²⁸

25. Aktuellt, SVT 1, 18.00, 26/4 1983; se även Tunander (2007) s. 27–30.

26. Aktuellt, SVT 1, 18.00, 26/4 1983; Tunander (2007) s. 27–30; Rapport, SVT 2, 19.30, 26/4 1983.

27. Tunander (2007) s. 28f.

28. Intervju med Speed, SVT 2, 11/4 2000.

Trots Anderssons och Speeds uttalanden hävdar nu Gustafsson, liksom Emil Svensson, att periskopet på Stockholms Ström 1982 aldrig togs på allvar, och eftersom det ogärna kan ha varit ett sovjetiskt periskop kan det, enligt Svensson, knappast ha varit något periskop över huvud taget. En amerikansk farkost bland de amerikanska fartygen finner han fullständigt orimligt.²⁹ Gustafsson skriver (s. 498f.):

Myndigheten ÖB har för sin del inte sett denna observation som en bekräftad ubåt och väl är det. I spåren av det sista halvårets tal om Hårsfjärdsincidenten har nämligen en Fredrik Palmaeus framträtt i TV 4 och erkänt att det var han och två studentkamrater, varav en sportdykare, som tillverkat ett rör som de visade upp i vattnet nära Kastellholmen.

Palmaeus' foto av sitt "spexperiskop" visar mycket riktigt ett rör som sticker upp ur vattnet vid Kastellholmen med en Djurgårdsfärja och Stadsgården i bakgrunden, men på fotot finns inte de amerikanska fartygen *USS Belknap* och *USS Elmer Montgomery* som låg vid Stadsgårdskajen den 25–27 september 1982.³⁰ Enligt SVT:s filmer från händelsen ligger fartygen vid Stadsgården nedanför Ersta kapell.³¹ Palmaeus' foto är inte taget den 26 september 1982, och hade så varit fallet hade fartygen dominerat bilden (*Belknap* var 167 meter långt). Palmaeus har heller aldrig hävdat att spexet skulle ha skett vid detta tillfälle. Det är andra som har framfört detta och uppenbarligen med tillräcklig övertygelse för att Bengt Gustafsson skulle tro på det. Gustafsson bör kanske fråga sig vem det är som har informerat honom om detta. Det hade nog varit på sin plats med lite mer källkritik.

Spelet under ytan tar först upp utredningarna i ubåtsfrågan³² (också den senaste där jag själv deltog), de nordiska reaktionerna och en genomgång av dokument. Jag tar också upp min egen utveckling från att i tidigare verk³³ ha utgått från att Ubåtsskyddskommissionen hade täckning för sitt utpekande av

29. "Ubåtar, lögnar och ljudband", Uppdrag granskning, SVT 1, 3/10 2007; se även Fredrik Palmaeus och Emil Svensson, TV 4 Morgon, 12/3 2008.

30. Bilderna visades i TV 4 Morgon, 12/3 2008.

31. Uppdrag granskning, SVT 1, 3/10 2007.

32. SOU 1983:13, *Att möta ubåtsshotet: ubåtskränkningar och svensk säkerhetspolitik*, Betänkande av ubåtskyddskommissionen (Stockholm 1983); SOU 1995:135, *Ubåtsfrågan 1981–1994: rapport från ubåtskommissionen* (Stockholm: Försvarsdepartementet, 1995); SOU 2001:85, *Perspektiv på ubåtsfrågan: hanteringen av ubåtsfrågan politiskt och militärt* (Stockholm 2001).

33. Se t.ex. Ola Tunander, *Norden och USAs maritima strategi: en studie av Nordens förändrade strategiska läge*, Försvarets forskningsanstalt, FOA Rapport C 10295-1.4, 1987; Ola Tunander, *Cold water politics: the maritime strategy and geopolitics of the northern front* (London 1989).

Sovjetunionen till en mer kritisk hållning. I kapitel 2 pekar jag på det märkliga i att de främmande ubåtarna visat upp sig under längre tid med periskop och även ubåtstorn i tätbefolkade områden när en ubåtskapten under normala omständigheter aldrig skulle göra detta. *Det verkar som om dessa ubåtar helt enkelt ville provocera fram ubåtsjakter och en ökad svensk försvarsförmåga, och i så fall var dessa ubåtar inte sovjetiska.* En norsk amiral uttalade till den norska försvarshistorien att en sovjetisk ubåt aldrig skulle uppträda på detta sätt, medan en annan norsk amiral hävdade att amerikanska och brittiska ubåtar kan ha uppträtt på detta vis för att höja västlig beredskap.³⁴ Kapitlet tar också upp det märkliga i att de beskrivningar av ubåtstorn med mera som finns presenterade i de hemliga dokumenten till synes liknar typiska västliga ubåtar, medan den Marina analysgruppen pekar på sovjetiska ubåtar. Varför? Jag säger inte att dessa observationer utgör någon form av bevis, men de utpekanden av Sovjetunionen som gjorts på grundval av dessa beskrivningar är uppenbarligen falska.

I kapitel 3 nämner jag inledningsvis bristen på signalspaning som med någon säkerhet kunnat peka ut en kränkande part, och i det avseendet ansluter jag mig till ubåtsutredningarna från 1995 och 2001. Bengt Gustafsson hävdar att marinen kan ha trott på sina mindre tillförlitliga instrument för att avslöja ubåtsradar. Det kan så vara, men varför "trodde" marinen på instrumenten bara i de två fall när de pekade mot Sovjetunionen, men inte i de tre fall när de pekade mot västliga ubåtar? Och det samtidigt som den "sovjetiska ubåtsradarn" kanske inte kom från svenskt vatten.³⁵ Vid ett tillfälle konstaterar Gustafsson att signaler från en sovjetisk ubåt hade registrerats i södra Östersjön (s. 493). Men frågan gällde ju om den med säkerhet var inne på svenskt vatten. Mer intressant är den nödsignal i form av en grön färgfläck som kom upp till ytan den 11 oktober 1982 mer än en timme efter att en av minstationerna vid ön Mälsten hade detonerat en mina på 600 kilo mot ett metalliskt undervattensföremål. Färgfläcken beskrevs som koncentrerad och grön och bestod av en tunn film på vattenytan som snabbt utvidgades. Under natten hördes ljud som tolkades som reparationsarbeten.³⁶ Vid denna tid användes denna nödsignal ("a standard green dye") så vitt känt bara av ame-

34. Tunander (2007) s. 41. Se även Jacob Børresen, Gullow Gjeseth & Rolf Tamnes, *Norsk forsvars-historia*, 5: alliansförsvar i endring (Bergen 2004) s. 43f.

35. SOU 1995:135, s. 139f., 160–162, 238–240.

36. Chef för Mälsten (CMS) överstelöjtnant Sven-Olof Kvimans krigsdagbok för oktober 1982; Rapport från inspelningar av undervattensljud i Mälstensområdet, av Rolf Andersson vid FMV (Försvarets Materielverk) 11–12/10 1982. Se även Tunander (2007) s. 81–92; SOU 2001:85, s. 124.

rikanska ubåtar,³⁷ och under inga omständigheter användes den av sovjetiska ubåtar, som använde röda ljussignaler eller röda röksignaler.³⁸ Detta är till synes ett bevis för en skadad västlig ubåt och rimligen en amerikansk sådan. ÖB Lennart Ljung skrev samma dag om en ”grön fläck” vid Mälsten och sedan om en ”eventuellt sänkt ubåt” (handskriven dagbok) och ”eventuellt skadad ubåt” (renskrivna dagbok). Marinchefen amiral Per Rudberg skrev i sin dagbok att han informerats av försvarsstabschefen om en ”skadad ubåt” vid Mälsten och att en annan ”ubåt eventuellt söker kontakt” med den skadade ubåten.³⁹ Det kanske skall tilläggas att senare på kvällen den 11 oktober sändes en kodad signal från en annan ubåt – eventuellt till den skadade ubåten – från en position några kilometer längre ut, och denna signal var bevisligen sänd från en västlig ubåt (med 400 Hz nätfrekvens), vilket visats av programmet Uppdrag granskning i SVT.⁴⁰ Natten/dagen innan hade man haft sonar- och IR-kontakt med båda dessa ubåtar: den ena norr om Mälsten (på väg ut), den andra sydsydost om Mälsten.⁴¹ Men för Gustafsson är dessa ting kanske av mindre intresse.

Följande dag gick en ubåt (sannolikt den som skadats) tätt intill Mälstens hydrofonlinje och den spelades in under en halvtimmes tid efter 18.00.⁴² Inspelningen skapade en våldsam aktivitet i försvarsledningen. Försvarsstabschefen reste hem till marinchefen och gick sedan hem till ÖB, och de reste båda därefter tillbaka till försvarsstaben under natten.⁴³ Enligt dokumenten hade ubåten låga varvtal och man trodde att den kom från väst. De dominerande, lågfrekventa ljuden låg i området kring 80 Hz (eller 80–120 Hz).⁴⁴ Men enligt den granskning av bandet som Försvarets forskningsanstalt genomförde

37. *Operations specialist*, 1, US Navy Nonresident training course, September 2000, NAVEDTRA 14308, kap. 13: "Search and rescue", <<http://www.globalsecurity.org/military/library/policy/navy/nrtc/14308.htm>>; Naval Research Laboratory (NRL), *Awards for innovation: celebrating 75 years of science and technology development for the Navy and the nation*, NRL 1923–1998 (Washington D.C. 1998) s. 47, tillgänglig på: <<http://www.nrl.navy.mil/>>; NRL, "Highlights of NRL's first 75 years", <<http://www.nrl.navy.mil/NewsRoom/images/75highlights.pdf>>. Samtliga länkar kontrollerade 20/8 2008.

38. Kommendör Bo Rasks, chef för första ubåtsflottiljen, svenska marinen, brev om metoder använda av ubåtar för att få uppmärksamhet i nödsituationer i Sverige, NATO och Sovjetunionen, skrivet för ambassadör Rolf Ekéus' ubåtsutredning 19/7 2001, Ekéusutredningens arkiv, Riksarkivet (RA).

39. "Nyckeln till Hårsfjärden", Uppdrag granskning, SVT 1, 11/7 2008.

40. Ibid.

41. CMS krigsdagbok (som i not 36).

42. Ibid.; Protokoll för talkanalen för bandinspelningarna (FOA band 0-11) vid Mälsten 11-28/10 1982 (signerat Chef MUSAC Peter Gnipping, juni 2001, för ambassadör Rolf Ekéus' ubåtsutredning), Ekéusutredningens arkiv 174:4, RA.

43. Lennart Ljungs dagbok (renskrivna och handskrivna version) 12/10 1982, KrA.

44. Marinens Analysgrupp (MAna), Rapport från Hårsfjärdsincidenten 27/9-15/10 1982, Försvarsdepartementet, bil. 38 och 61.

ett par dagar senare var dessa lågfrekventa ljud (80 Hz) inte längre urskiljbara på bandet.⁴⁵ Hydrofonistens inspelning var till synes borta. Vart tog den vägen? Eftersom det inte var möjligt att radera på bandspelaren var en hypotes, som jag presenterade i *Spelet under ytan*, att man lagt havsbrus över inspelningen.⁴⁶ Efter att bandet frigavs hösten 2007 har Uppdrag granskning låtit filtrera bort havsbruset, och då framträder helt tydliga ljud från en ubåt (80–120 Hz) som går mycket nära hydrofonerna. Enligt de ledande svenska ljudexperterna Arne Åsklint och Rolf Andersson, är avståndet till ubåten bara ett par hundra meter.⁴⁷ Men Emil Svensson och den Marina analysgruppen tog i stället fasta på en tidigare, 3.47 minuter lång inspelning av ett högarvigt propellerljud som den ansvarige hydrofonisten Anders Karlsson säger sig inte ha spelat in. Men detta ljud kom av Svensson med flera att beskrivas som "ubåtsinspelningen från den 12 oktober" och som "det mest övertygande beviset" för en sovjetisk ubåt. Inspe­lingen användes vid de svensk-ryska samtalen i Moskva 1993 som bevis för en sovjetisk kränkning.⁴⁸ Personer som Bengt Gustafsson har fäst tilltro till – bland dem Göran Wallén och Emil Svensson – har hela tiden hävd­at att det inte finns några andra ubåtsljud på bandet än de 3.47 minuterna.⁴⁹ Dessa 3.47 minuter antas nu, enligt Försvarmakten, härröra från en taxibåt *Amalia*.⁵⁰ Den verkliga ubåtsinspe­lingen har sedan dess tagits fram av Uppdrag granskning.

Faktum är att under 25 år kom försvarsmaktens konklusion vad gäller det mest avgörande beviset för främmande ubåt i svenska vatten (bandinspe­lingen den 12 oktober), att grunda sig på en bedömning i strid med ljudexperternas uppfattning. Detta fick ljudexperterna Arne Åsklint, Rolf Andersson och Anders Karlsson att skriva förord till *Spelet under ytan*. Är det inte märkligt att försvarsmakten under så lång tid har kunnat förneka sina egna experters analys? Jag har hela tiden sagt, i *The secret war* och i *Spelet under ytan*, att inspe­lingen av "säker ubåt" den 12 oktober gjordes efter klockan 18.00 (och att den då beskrevs som en västlig ubåt med en frekvens på 80–120 Hz), medan 3.47-minutersinspe­lingen inte hade med hydrofonistens ubåtsinspel-

45. Ibid., bil. 38 underbilaga 2.

46. Tunander (2007) s. 99.

47. "Nyckeln till Hårsfjärden", Uppdrag granskning, SVT 1, 11/7 2008.

48. Intervju med Emil Svensson, Uppdrag granskning, SVT 1, 3/10 2007.

49. Se t.ex. Göran Wallén, "Racal-bandens från Mälsten öden och äventyr m.m.", PM 3/9 2001, Ekéus-utredningens arkiv 208:4, RA, och intervju med Svensson i Uppdrag granskning, SVT 1, 3/10 2007.

50. Erland Sangfelt & Gunnar Sundin, "Resultat av analysuppdrag HKV 23 321:61522", MTRL ref 252:3301, Totalförsvarets forskningsinstitut, <http://www.foi.se/upload/Analysrapport_%20Ub%C3%A5tsljudo8_R_2509.pdf>, 21/10 2008; Tunander (2007) s. 93–103.

ning att göra. Nu visar det sig att mitt källkritiska arbete har gett utdelning. Det centrala bevismaterialet visar att jag hade rätt. Varför gratulerar inte Bengt Gustafsson mig? Varför funderar han inte över om hans informatörer är de rätta, när de har kommit med felaktig information under så lång tid? Varför försvinner en inspelning, som man tror härrör från en västlig ubåt, och ersätts med en som på felaktig grund sägs härröra från en sovjetisk ubåt? I Ekéusutredningen sökte vi kontakt med den norska underrättelsetjänsten i dessa frågor, men det brev vi fick från Oslo berättade att något samtal i frågan inte var möjligt ”på grund av frågans känslighet i förhållande till USA”. Denna problematik är central för skriften *Spelet under ytan* och den är central i hela bevisfrågan, men den nämns inte med ett ord av Bengt Gustafsson.

I kapitel 4 diskuterar jag bland annat marinens sonarbilder som sägs visa 25–30 meter långa ubåtar ”med en tornliknande upphöjning nära föremålets mitt”.⁵¹ Så vitt känt i väst finns det, vid sidan av det italienska Cosmos, ingen som haft en reell produktion av sådana ubåtar, och det är bara västliga styrkor som kan ha använt dem. De sovjetiska styrkorna fick en Pyranja på 28 meter 1988–1989 och ytterligare en 1990. Ubåtar av denna storleksklass bör rimligen också ha transporterats till svenska vatten på ytfartyg (sannolikt civila fartyg med ett dolt utrymme för ubåten) och i så fall kan det inte ha handlat om sovjetiska ubåtar, därför att den svenska underrättelsetjänsten följde samtliga sovjetiska fartygs rörelser. Vid det aktuella tillfälle jag har studerat fanns inga sovjetiska fartyg i närheten av svenskt vatten.⁵² Cosmos producerade ett stort antal 25–30-metersubåtar redan på 1970-talet.⁵³ Om ett par sådana ubåtar skulle ha deltagit i operationer i svenska vatten skulle detta sannolikt ha skett inom ramen för en amerikansk operation, för amerikanerna opererade i symbios med dessa italienska styrkor. Alternativet att det rörde sig om en okänd sovjetisk ubåtsklass som bara opererade mot Sverige är naturligtvis tänkbart, men är det särskilt troligt? Den Marina analysgruppen, och vad jag förstår även Gustafsson, har kommit till konklusionen att så måste ha varit fallet,⁵⁴ men jag har ännu inte sett något stöd för denna hypotes. Ubåtsutredningen 2001 fann inga tecken på sovjetiska 30-metersubåtar som föregick Pyranjan

51. SOU 1995:135, s. 231–234.

52. Tunander (2007) s. 125–156.

53. R. C. Corlett, "Mini-submarines: Project 70 and Cosmos compared", *Navy international*, July 1974, s. 16; Massimo Annati, "Underwater special operations craft", *Military technology*, no. 3, 1996, s. 85–89.

54. "Rapport om undervattensverksamhet som riktats mot vårt land", signerad general Bengt Gustafsson och generallöjtnant Thorsten Engberg, Stockholm: Försvarsstaben, 25/11 1987.

från 1989, och utredningen bedömde ett system som framtagits enbart för att sättas in mot Sverige som "föga sannolikt".⁵⁵ Ubåtsutredningens huvudsekreterare ambassadör Mathias Mossberg skrev i *Svenska Dagbladet* att genomgången av "den samlade kunskapen om sovjetiska minubåtssystem, baserad bland annat på svenskt och annat underrättelsematerial, kunde inte styrka teorierna om en väl utvecklad sovjetisk kapacitet på området. Däremot fanns en dylik kapacitet i väst".⁵⁶ Mossberg gav i artikeln stöd för tanken att det var västliga kränkningar. Samma sak gjorde den dåvarande finske presidenten Mauno Koivisto, som i *Svenska Dagbladet* väsentligen slöt upp bakom min analys.⁵⁷ Kanske kräver Bengt Gustafsson också en "uppstramning" bland nordiska utredare och presidenter för att vi skall ges en politiskt mer korrekt historia.

Gustafsson förlitar sig på ett par amiraler på samma sätt som Anders Thunborg en gång gjorde, men Thunborg utbrast senare: "Vad hade vi att sätta emot? Skulle vi dyka själva?"⁵⁸ Men dessa amiraler har, som vi sett, vid flera tillfällen inte förlitat sig på sina experter och officerare ute i skärgården. Amiralerna har gjort sina bedömningar utifrån en motivbild om sovjetiska krigsförberedelser i stället för att försöka förstå motivbilden utifrån experternas analys. I vissa fall har denna analys medvetet tystats ned, och Ubåtsutredningen fann att dokument som kunde avslöja denna problematik konsekvent hade försvunnit från underrättelsetjänstens arkiv. Gustafsson har skjutit in sig på ett par av mina citat, som han menar att jag har misstolkat. Jag har visat ovan att så inte är fallet, och jag har visat att Gustafsson angriper mig för en mängd saker jag aldrig har yttrat. Gustafsson hävdar att jag inte nämner ting som pekar på sovjetisk aktivitet och att jag därför skulle vara mer journalistisk än vetenskaplig. Men det är inte sant. Jag tar upp möjlig sovjetisk aktivitet vid flera tillfällen. Problemet är att det inte finns så mycket att peka på, och om Gustafsson sitter inne med mer information i det fallet så är jag naturligtvis intresserad. Men det jag har slagits av är att historieforskning om politiskt sensitiva frågor ger den politiskt opportune akademikern – som till exempel skriver om kränkande sovjetiska ubåtar – möjlighet att bygga sin text på några till intet förpliktande referenser till någon politiskt korrekt utredning, medan en seriöst arbetande historieforskare, som gör en kritisk

55. SOU 2001:85, s. 299f.

56. Mathias Mossberg, "Försvaret mörkade västubåtar", *Svenska Dagbladet*, 9/6 2008.

57. Koivisto, *SvD*, 30/9 2008.

58. Tom Aland & Birgitta Zachrisson, *Berättelser om Palme* (Stockholm 1996) s. 150f. Se även Thunborg, *DN*, 6/5 2001.

granskning, måste motivera varje steg, minut för minut och meter för meter, med en detaljriktighet och analytisk skärpa som gör att de flesta läsare faller bort redan efter första kapitlet.